

SŁAWOMIR SZTAJER

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Pracownia Religioznawstwa i Badań Porównawczych
e-mail: sztajers@amu.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0001-8975-2994>
<https://doi.org/10.14746/h.2023.4.5>

Bracia polscy a Oświecenie

The Polish Brethren and the Enlightenment

Abstract. *The paper discusses the philosophical and theological ideas of the Polish Brethren, a nontrinitarian reformed church in 16th Century Poland. Due to religious persecution, the Polish Brethren, also known as Socinians or Polish Arians, were forced to leave the Polish-Lithuanian Commonwealth and seek refuge in other European countries. Their legacy had a significant impact on the development of Enlightenment thought in Europe and inspired legislators both in Europe and America. The ideas developed by the Polish Brethren had a significant impact on the formation of Enlightenment ideas and thought trends, such as rationalism and deism referring to rationalism, as well as tolerance, particularly religious tolerance, and secularism manifesting in the separation of religious and secular institutions. Moreover, the ideas of Polish Arianism, which fascinated Enlightenment thinkers, became part of the cultural mainstream and were reflected in modern Western state institutions.*

Keywords: *Polish Brethren, Socinianism, Enlightenment, toleration, deism, peace*

Arianizm polski należy do tych nurtów intelektualnych i religijnych, które nie tylko odegrały istotną rolę w kulturze polskiej, ale miały znaczący wpływ na kształtowanie się zachodniej myśli teologicznej, filozoficznej, politycznej i społecznej. Z dorobku polskich arian korzystali czołowi myśliciele europejskiego Oświecenia, a także europejscy i amerykańscy prawodawcy¹. Propagowane przez nich idee mają znaczenie nie tylko historyczne, ponieważ część z nich na stałe

¹ M. Hillar, *From the Polish Socinians to the American Constitution*, „Journal from the Radical Reformation” 1994, no. 3(2).

wesza do kanonu zachodniej myśli społecznej i politycznej. Poniżej wskazane zostaną koncepcje opracowane przez braci polskich, które miały istotny wpływ na kształtowanie się oświeceniowych idei i nurtów myślowych, takich jak racjonalizm i odwołujące się do racjonalizmu deizm, tolerancja, zwłaszcza tolerancja religijna, a także sekularyzm, przejawiający się w postulowaniu rozdziału instytucji religijnych i świeckich.

Należący do nurtu reformacyjnego arianizm polski stał się w XVII wieku ofiarą prześladowań religijnych, głównie ze strony katolickiej kontrreformacji. Przodująca w dziedzinie tolerancji religijnej Rzeczpospolita stawała się w XVII stuleciu coraz mniej tolerancyjna², zaś radykalizm arian sprawiał, że okazywali się łatwym celem prześladowań. Prześladowanie i wygnanie arian z Rzeczypospolitej paradoksalnie znacznie zwiększyło zasięg oddziaływania ich myśli. Krytyka i ataki ze strony zarówno katolików, jak i protestantów skłoniły wielu myślicieli ariańskich do radykalizacji idei tolerancji i pacyfizmu, zaś wygnanie doprowadziło do rozproszenia arian poza granicami Rzeczypospolitej. Zmarginalizowana na ziemiach polskich myśl braci polskich oddziaływała poza granicami kraju, gdzie została doceniona przez największe umysły XVII i XVIII wieku.

Działalność braci polskich nie mieści się wprawdzie w chronologicznych granicach Oświecenia, jednak pod względem intelektualnym należą oni do ważnych prekursorów myśli oświeceniowej, włączając w to filozofię Oświecenia. Teza o istotnym wpływie Braci Polskich na czołowych myślicieli Oświecenia nie jest nowa, liczy sobie przynajmniej sto lat. Do szczegółowego opracowania tego zagadnienia przyczyniło się wielu polskich badaczy XX wieku, którzy rozpowszechniali swoje badania w literaturze obcojęzycznej. Przed wojną, dokładnie przed stu laty, tezę tę sformułował Zygmunt Łempicki³, a rozwinął Stanisław Kot⁴. Z kolei po wojnie do jej rozwinięcia i gruntownego uzasadnienia przyczynili się Krzysztof Pomian, autor pracy *Pierre Beyle wobec socynianizmu*, oraz Zbigniew Ogonowski, autor licznych opracowań, w tym między innymi monografii poświęconych oddziaływaniu myśli socynian⁵. Badania polskich historyków potwierdziły tezę, że ideologia Braci Polskich miała istotny wpływ na wielu czołowych myślicieli Oświecenia oraz na główne idee myśli oświeceniowej. Należy jednocześnie podkreślić, że teza ta stawiana była nie tylko przez polskich historyków, ale także przez

² J. Tazbir, *Państwo bez stosów i inne szkice*, Universitas, Kraków 2000, s. 23.

³ Z. Łempicki, *Renesans, Oświecenie, Romantyzm*, Książnica Polska, Warszawa–Łwów 1923.

⁴ S. Kot, *Ideologia polityczna i społeczna braci polskich zwanych arianami*, Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego Instytutu Popierania Nauki, Warszawa 1932.

⁵ Z. Ogonowski, *Socynianizm. Dzieje, poglądy, oddziaływanie*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2015; idem, *Socynianizm a Oświecenie. Studia nad myślą filozoficzno-religijną arian w Polsce w XVII wieku*, PWN, Warszawa 1966; idem, *Filozofia polityczna w Polsce XVII wieku i tradycje demokracji europejskiej*, PAN, Warszawa 1992.

znanych badaczy Oświecenia, jak choćby Jonathan I. Israel⁶. Kulturowa innowacyjność Braci Polskich odbiła się piętnem na intelektualnej historii Oświecenia, ale zarazem przetrwała Oświecenie.

Badanie dorobku braci polskich wymaga wprowadzenia kilku uwag terminologicznych. W literaturze używa się określeń takich jak polski arianizm, socynianizm, antytrynitaryzm, które mają podobne, ale nie takie same znaczenia. Terminy „arianie polscy” i „Bracia Polscy” są synonimiczne i używane na oznaczenie wszelkich odłamów antytrynitarzy polskich. Natomiast termin „socynianie” jest węższy znaczeniowo i nie obejmuje różnych odłamów antytrynitaryzmu, które wyraźnie dystansowały się wobec socynian⁷. Ponadto Ogonowski odróżnia Arian w Polsce od arian polskich, zwracając uwagę na to, że arianizm w XVII wieku był ruchem międzynarodowym, świadomie rozpowszechnianym poza granicami kraju i współtworzonym przez przybyszów z zewnątrz.

Badając przepływ idei w Europie wczesnego Oświecenia, należy wziąć pod uwagę aspekt socjologiczny, w szczególności zaś dynamiczne zmiany demograficzne. Zjawiska takie jak pluralizm kulturowy, zwłaszcza religijny, głoszenie potrzeby tolerancji i pokojowego współistnienia wyznań, a także eksplozja innowacji kulturowych, miały u swoich podstaw silny wzrost zróżnicowania społecznego miast. Wzrost ten wynikał przede wszystkim z masowej migracji ze wsi do miast oraz imigracji z innych państw⁸. Szczególną rolę odegrały tutaj niewielkie wspólnoty wyznawców wypędzone ze swoich ojczyzn i żyjące w diasporze. Te grupy uchodźców – hugenotów, Żydów sefardyjskich i aszkenazyjskich czy wreszcie socynian – stały się głównymi motorami napędowymi reorganizacji kultury i reformy religii.

Bracia polscy stanowili odłam kościoła reformowanego, skupiającego kalwinistów. Zalicza się ich zwykle do nurtu reformacji radykalnej, występującej nie tylko przeciw katolicyzmowi, ale także przeciw głównym nurtom protestantyzmu⁹. Radykalni reformatorzy dążyli do przywrócenia chrześcijaństwu pierwotnej formy biblijnej, której rzekomo sprzeniewierzyły się inne chrześcijańskie wyznania. Należy zaznaczyć, że to, co George Huntston Williams nazywa radykalną Reformacją, obejmuje znaczną liczbę rozproszonych idei, koncepcji, ruchów religijnych i społecznych w Europie XVI wieku, które przeorały świadomość nie tylko religijną¹⁰. Radykalna reformacja była wprawdzie częścią protestanckiego ruchu reformacyj-

⁶ J.I. Israel, *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670–1752*, Oxford University Press, Oxford 2006.

⁷ Z. Ogonowski, *Socynianizm a Oświecenie...*, s. 13

⁸ Jak wskazuje Israel, w niektórych przypadkach imigrację można potraktować jako główny czynnik Oświecenia; tak mogło być w Petersburgu i Moskwie za Piotra Wielkiego, za sprawą luteran niemieckich, a także hugenotów czy Włochów. Zob. J.I. Israel, *Enlightenment Contested...*, s. 115.

⁹ G.H. Williams, *The Radical Reformation*, Truman State University Press, Kirksville 1992, s. xxxi.

¹⁰ Ibidem.

nego XVI stulecia, ale znacznie wykraczała poza protestantyzm głównego nurtu, realizujący postulaty Marcina Lutra czy Jana Kalwina. Radykalizm tego nurtu reformacji polegał przede wszystkim na doprowadzeniu do skrajności myśli Lutra, Kalwina oraz Zwingliego. Zdaniem Maria Biagioniego radykalna reformacja uruchomiła procesy, które w XVIII wieku doprowadziły do rewolucji kulturalnej, kładąc tym samym podwaliny pod budowę nowoczesnej cywilizacji zachodniej. Podstawowe zasady tej cywilizacji, takie jak racjonalizm, tolerancja oraz sekularyzm, zostały wypracowane w sporach teologicznych XVI-wiecznych radykalnych reformatorów¹¹. Polscy socynianie odegrali w tym przedsięwzięciu kluczową rolę.

Jedną z podstawowych idei teologicznych głoszonych przez braci polskich był antytrynitaryzm, czyli odrzucenie doktryny Trójcy Świętej oraz przekonanie, że Bóg jest pojedynczą osobą, natomiast Jezus jest istotą ludzką, wybraną przez Boga do spełnienia misji. Jest to oczywiście starożytna doktryna chrześcijańska rozwinięta przez Ariusza (256–336), głosząca radykalny prymat Ojca wobec Syna i potępiona na soborze w Nicei w 325 roku. Bracia polscy łączyli arianizm z teologią racjonalną i zwłaszcza w tym obszarze dokonywał się ich wpływ na myśl oświeceniową.

Główną postacią ruchu braci polskich był włoski teolog Faust Socyn (1539–1604), który wyemigrował do Polski pod koniec XVI wieku. Socyn odegrał kluczową rolę w rozwoju doktryny braci polskich, stąd też stosowane powszechnie określenie socynianizm. Radykalizm koncepcji teologicznej socynian znacznie wykraczał poza antytrynitaryzm i obejmował odrzucenie idei grzechu pierworodnego, predestynacji oraz akcentowanie roli rozumu w dociekaniach teologicznych. Do braci polskich należeli ponadto Jan Crell (1590–1633), Samuel Przypkowski (1592–1670), Andrzej Wiszowaty (1608–1678), będący wnukiem Socyna, Joachim Stegmann (1595–1633), Jonasz Szlichtyng (1592–1661), Walenty Szmalc (1572–1622), Johann Ludwig von Wolzogen (1599–1661) i wielu innych.

Bracia polscy przejawiali charakterystyczny dla odłamów radykalnego protestantyzmu radykalizm społeczny. Do takich radykalnych idei społecznych w owym czasie należała idea tolerancji, która przekładała się na rzeczywistą postawę tolerancji wobec innowierców – bracia chętnie przyjmowali do swoich wspólnot nieprawomyślnych chrześcijan. Inną skrajną ideą bronioną w pismach braci polskich był pacyfizm i przejawiająca się w praktyce niechęć do posługiwania się bronią i uczestnictwa w wojnach. Trzecią ważną ideą była nie mniej radykalna koncepcja separacji państwa i Kościoła. Nie może zatem dziwić, że nawet w stosunkowo tolerancyjnej Rzeczypospolitej bracia polscy spotkali się z niechęcią. Społeczny i teologiczny radykalizm i reakcja nań, zarówno ze strony katolików, jak i protestantów, doprowadziły do wygnania w roku 1658 i zniszczenia wielu tekstów socynian. Niewątpliwie samo wygnanie z Polski mogło przyczynić się do

¹¹ M. Biagioni, *Radical Reformation and the Making of Modern Europe: A Lasting Heritage*, Brill, Leiden 2017, s. 137.

jeszcze szybszej cyrkulacji idei braci polskich w Europie, ponieważ członkowie ruchu rozproszyli się na kontynencie i wywierali znaczny wpływ na koncepcje teologiczne, filozoficzne i społeczne XVII i XVIII wieku.

1. Teologiczne i filozoficzne koncepcje braci polskich

Szczególną rolę w filozoficznej i teologicznej myśli braci polskich odegrała koncepcja religii racjonalnej. Zgodnie z nią doktryna religijna powinna być logicznie spójna i zgodna z rozumem. Było to radykalne zerwanie z rozpowszechnionym wówczas, choć nie jedynym przekonaniem, które przedkładało wiarę, nieracjonalność, tajemniczość nad racjonalne rozumienie. Nacisk położony na rozum w religii stanowił w istocie łącznik między doktryną braci polskich i oświeceniową filozofią. Koncepcji religii racjonalnej towarzyszyło specyficzne podejście do interpretacji biblijnej. Przede wszystkim bracia polscy odrzucali przekonanie o nieomyślności Biblii. Głosili pogląd, że Biblię należy interpretować w świetle rozumu i wiedzy empirycznej, co było impulsem dla rozwoju późniejszych metod krytycznych i historycznych w interpretacji Biblii. Oczywiście sprzeczności i wątpliwe wydarzenia przedstawione w Biblii nie były wynikiem boskiego objawienia, ale konsekwencją ludzkich błędów przekładu, pamięci i interpretacji. Biblia mogła zawierać prawdy przekraczające rozum (*supra rationem*), ale powinna być analizowana racjonalnie. Przy czym należy przyjmować to tylko, co jest zgodne z rozumem. Było to „radykalne zerwanie” zarówno z katolickim, jak i protestanckim sposobem rozumienia Pisma Świętego¹². W interpretacji Pisma katolicyzm opiera się na autorytecie Kościoła i ciągłości tradycji, z kolei protestantyzm polega na świadectwie wewnętrznym Ducha Świętego. Dla braci polskich najwyższym autorytetem w interpretacji Pisma i wykładni objawienia był indywidualny rozum ludzki. Jeśli doktryna religijna zawiera jakiegokolwiek treści niezgodne z rozumem, treści te powinny zostać odrzucone, nawet jeśli potwierdzone są autorytetem Kościoła lub tradycji, nie wspominając już o natchnieniu przez Ducha Świętego. Jak zauważa Zbigniew Ogonowski: „efektem takiego poglądu była daleko idąca racjonalizacja doktryny chrześcijańskiej”¹³. Warto podkreślić, że rola rozumu w religii nie ogranicza się do interpretacji Pisma, ale obejmuje inne obszary życia religijnego, w szczególności ocenę autorytetu Kościoła i tradycji.

Żaden autorytet zewnętrzny (kościół czy tradycja), a w szczególności żadne powoływanie się na inspirację Ducha św. nie może być tu miarodajne, albowiem o tym, czy owemu autorytetowi wierzyć należy, a także, czy inspiracja Ducha św. jest istotnie inspiracją bożą, a nie na przykład samoiluzją czy omamieniem szatana, trafny sąd wydać może tylko i wyłącznie rozum¹⁴.

¹² Z. Ogonowski, *Socynianizm a Oświecenie...*, s. 467.

¹³ *Ibidem*, s. 468.

¹⁴ *Ibidem*.

Koncepcja religii racjonalnej przyczyniła się także do odrzucenia niektórych dogmatów chrześcijańskich, zwłaszcza tych, które jawiły się jako irracjonalne i które nie miały podstaw w tekście biblijnym. Przykładowo idee grzechu pierworodnego i predestynacji zostały odrzucone właśnie dlatego, że nie zgadzały się z biblijnym obrazem Boga jako istoty sprawiedliwej i miłosiernej. Pojęcie *religio rationalis* (religii zgodnej z rozumem) i rozumu normującego wiarę pojawia się między innymi w twórczości Joachima Stegmana oraz Andrzeja Wiszowatego. Dla Wiszowatego rozum rozstrzyga o tym, czy dany tekst może zostać uznany za objawienie, a także jaka interpretacja tekstu biblijnego jest właściwa. Taka reinterpretacja Pisma na podstawie zasad rozumu prowadzi niejednokrotnie (jak u Wiszowatego) do zakwestionowania podstawowych wierzeń chrześcijańskich, takich jak dogmat Trójcy, bóstwa Chrystusa, Eucharystii, odkupienia. Należy jednak pamiętać o tym, że traktowanie rozumu jako miary objawienia współistnieje w twórczości socynian z koncepcją prawd ponad rozumem. W traktacie zatytułowanym *O religii zgodnej z rozumem* Wiszowaty przyjmuje istnienie takich prawd:

Godzę się na to, że rzeczy nadprzyrodzone przewyższają rozum (o tyle, że nasz ludzki rozum nie potrafi do głębi przeniknąć ich istoty i sposobów, w jakie się odbywają, co prawda przydarza mu się to także nierzadko w odniesieniu do rzeczy przyrodzonych), nie mogę jednak uznać, że się one rozumowi sprzeciwiają¹⁵.

Konsekwencją prób pogodzenia wiary i rozumu, ale w taki sposób, że rozum zostaje odpowiednio dowartościowany, była istotna reinterpretacja doktryny chrześcijańskiej oraz nowe podejście do interpretacji Biblii. Takie dowartościowanie racjonalności w religii było prekursorskie wobec późniejszych oświeceniowych koncepcji. Istniały też jednak spore różnice między stanowiskiem braci polskich wobec rozumu i racjonalności a racjonalizmami oświeceniowymi. Różnice te widoczne są między innymi w porównaniu teologicznych i filozoficznych koncepcji braci polskich z oświeceniowym deizmem.

2. Bracia polscy a oświeceniowy deizm

Bracia polscy wywarli istotny wpływ na kształtowanie się na Zachodzie, zwłaszcza w Anglii, deizmu. Wskazuje się między innymi na rolę sporów dotyczących Trójcy Świętej w Anglii końca XVII wieku w powstawaniu dzieł Johna Tolanda czy Matthew Tindala. Można zauważyć istnienie wyraźnych podobieństw między dziełami Tolanda a Crella, Stegmana czy Wiszowatego odnośnie do Trójcy Świętej, boskości Chrystusa, roli rozumu w religii itp. Jest natomiast kwestią dyskusyjną, czy mamy tu do czynienia z rzeczywistym wpływem traktatów pozostawionych

¹⁵ A. Wiszowaty, *O religii zgodnej z rozumem czyli Traktaty o posługiwaniu się sądem rozumu także w sprawach teologicznych i religijnych*, PWN, Warszawa 1960, s. 52.

przez socynian na Tolanda i innych deistów angielskich. Zdaniem Ogonowskiego bezpośrednia inspiracja – niezależna od tego, że doktryna socynian wpływała na deistów poprzez Locke’a – jest przynajmniej prawdopodobna¹⁶.

Inni historycy wskazują jednak na szereg ważnych różnic między socynianizmem, a różnymi formami deizmu. Jonathan I. Israel zauważa, że zasadnicza różnica polega na odmiennych postawach filozofów oświeceniowych i socynian wobec filozofii. Jego zdaniem socynianizm był raczej poprzednikiem tzw. deizmu chrześcijańskiego, reprezentowanego przez takich myślicieli, jak Thomas Woolston, Thomas Morgan czy Thomas Chubb. Nurt chrześcijańskiego deizmu tym różnił się od francuskiego czy angielskiego deizmu filozoficznego, że po pierwsze odwoływał się do racjonalnej teologii, nie zaś filozofii, po drugie zaś uznawał, że należy się kierować przede wszystkim objawieniem¹⁷. Sami zresztą polscy socynianie żyjący na emigracji dystansowali się od deistów takich jak John Toland czy Matthew Tindal, a także od zwolenników Barucha Spinozy. Ponadto istnieje wyraźna różnica między wypracowanym przez braci polskich pojęciem religii racjonalnej a pojęciem teologii naturalnej, którym posługiwali się deiści. O ile teologia naturalna odwołuje się do samego tylko rozumu, religia racjonalna oprócz tego powołuje się na zasady boskiego objawienia, zaś Biblia stanowi dlań podstawową ramę odniesienia¹⁸. Diego Lucci z kolei wskazuje na takie różnice między socynianizmem a deizmem Tindala i Tolanda, jak przywołana wyżej kwestia „prawd ponad rozumem” (*supra rationem*), które deiści zdecydowanie odrzucali a socynianie akceptowali, choć ich stanowisko nie było w tej kwestii jednoznaczne¹⁹. Krótko mówiąc, chodziło o to, że oprócz tego, co sprzeczne z rozumem i co zarówno deiści, jak i socynianie odrzucali, istnieje też to, co ponad rozumem – ponad rozumem były na przykład dla socynian prawdy, które jeszcze nie zostały objawione.

Niezależnie od rzeczywistego wpływu, jaki bracia polscy mogli mieć na filozoficzny deizm, z pewnością myśl ich zmierzała w podobnym kierunku, co myśl deistów, ponieważ podważała podstawy tradycyjnej teologii, takie jak zasady uznawania treści objawienia, wiarę w cuda, boskość i wcielenie Chrystusa. Tym, co wysuwało się na pierwszy plan w wyniku takiego myślenia, był „powszechny Bóg Stwórca, kierujący kosmosem, ustanawiający moralność i łaskawie rządzący losem ludzi i innych istot na ziemi”²⁰. Innymi słowy socynianizm był z pewnością sojusznikiem deizmu w tym sensie, że wykonał lwią część pracy krytycznej, atakując prawdy teologiczne nieakceptowane przez deistów.

¹⁶ Z. Ogonowski, *Socynianizm a Oświecenie...*, s. 501.

¹⁷ J.I. Israel, *Enlightenment Contested...*, s. 124.

¹⁸ Ibidem, ss. 124–5.

¹⁹ D. Lucci, *From Unitarianism to Deism: Matthew Tindal, John Toland, and the Trinitary Controversy*, „Études Épistémè” 2019, no. 35.

²⁰ J.I. Israel, *Enlightenment Contested...*, s. 121.

3. Idee tolerancji i pacyfizmu

Bracia polscy w znacznym stopniu przyczynili się do rozwoju idei tolerancji i pacyfizmu, które wówczas jawiły się jako idee innowacyjne, jeśli nie rewolucyjne. Socyniańska idea tolerancji była rozwijana nie tylko przez myślicieli oświeceniowych, ale także odwoływano się do niej w późniejszych debatach dotyczących tolerancji, aż po czasy współczesne. Idee tolerancji i pacyfizmu były do pewnego stopnia ze sobą powiązane, ponieważ tolerancja oznaczała między innymi pokojowe współistnienie różnowierców w jednej wspólnotcie. Była to idea realizowana w praktyce poprzez otwartość na innowierców, właściwą wspólnotcie braci polskich. Idea tolerancji wiązała się z przekonaniem, że wiara jest kwestią przede wszystkim indywidualną, dzisiaj powiedzielibyśmy prywatną, i jako taka nie powinna być narzucona przez żadną zewnętrzną wobec jednostki władzę. Jednostka powinna mieć wolność wyznawania, badania, a także kwestionowania wyznawanej przez siebie wiary, nawet jeśli jej przekonania religijne istotnie odbiegają od przekonań formułowanych przez główne wyznania religijne.

Ponieważ idee socynian rozpowszechnione były w Anglii XVII wieku i dobrze znane takim filozofom jak John Locke²¹, można zadać pytanie o rolę socynianizmu w kształtowaniu się zachodnich idei tolerancji. Nie ulega wątpliwości, że Locke posiadał i znał dzieła socynian²². Nie jest jasne, w jakim stopniu mógł się on inspirować myślą socynian w trakcie prac nad *Listem o tolerancji*²³. Zdaniem Johna Marshalla inspiracja taka jest mało prawdopodobna, choć niewątpliwie późniejsze zainteresowanie Locke'a socyniańskimi koncepcjami tolerancji religijnej podyktowane było wyraźną zbieżnością poglądów²⁴. Nie ulega też wątpliwości, że socyniańskie idee tolerancji kształtowały klimat intelektualny wielu ośrodków ówczesnej Europy i miały wpływ na przebieg debat dotyczących wolności religijnej.

Pacyfizm braci polskich dotyczył w znacznej mierze także spraw religijnych – uważali oni, że różnice religijne nie powinny prowadzić do konfliktów czy przemocy. Przeciwnie, powinny stanowić okazję do dialogu i wzajemnego uczenia się. Żadna idea nie powinna być rozpowszechniana z użyciem przemocy czy przymusu. Przemoc religijna jest zatem niedopuszczalna. Dotyczy to także wojen i konfliktów na tle religijnym, powszechnych w owych czasach. W przekonaniu braci polskich przemoc po prostu była niezgodna z nauczaniem Chrystusa, ponieważ jądrem tego nauczania jest miłość, wybaczenie i pokój. W tym względzie bracia polscy

²¹ J. Yolton, *John Locke and the Way of Ideas*, Clarendon Press, Oxford 1956, s. 174.

²² J. Marshall, *John Locke: Resistance, Religion, and Responsibility*, Cambridge University Press, Cambridge 1994, s. 140.

²³ J. Locke, *List o tolerancji*, PWN, Warszawa 1963.

²⁴ J. Marshall, *Locke, Socinianism, „Socinianism”, and Unitarianism*, w: *English Philosophy in the Age of Locke*, ed. M.A. Stewart, Oxford University Press, Oxford 2000, s. 142.

odwoływali się przede wszystkim do Kazania na Górze, które traktowali jako rdzeń nauki Chrystusa²⁵. Ich poglądy dotyczące pokoju były dość zróżnicowane, od radykalnych, potępiających wszelką wojnę, po umiarkowane, dopuszczające pewne formy zaangażowania wojennego. Wszystkie one wpisywały się w oryginalny nurt chrześcijańskiego pacyfizmu czy irenizmu, choć nie ograniczały do rozważań nad pokojem religijnym. Idea pacyfizmu miała także konsekwencje praktyczne – bracia polscy nie odbywali służby wojskowej. Stanowisko pacyfistyczne, choć na różne sposoby łagodzone i tonowane, było w tamtych czasach stanowiskiem radykalnym.

Obie idee – tolerancji i pacyfizmu – głoszone przez braci polskich były niezwykle innowacyjne w owych czasach. Należą one do tych idei, które stały się w XVII wieku swoistym dobrem eksportowym, z którego Rzeczpospolita była znana na zachodzie Europy. Jak podsumowuje ten dorobek Janusz Tazbir:

Ariańskie postulaty wolności sumienia stanowiły szczytowe osiągnięcia naszej myśli tolerancyjnej; rozślawiły one w XVII wieku imię Polski za granicą w równym niemal stopniu, jak konkretne przejawy swobód wyznaniowych w niej panujących. Pokojowe w XVI wieku współżycie na naszym gruncie różnych konfesji dawało asumpt do teoretycznego uzasadnienia potrzeby i możliwości zgody wyznaniowej²⁶.

4. Idea separacji Kościoła i państwa

Nie mniej przełomowa była idea rozdziału Kościoła i państwa – idea ważna nie tylko dla wielu myślicieli epoki Oświecenia, ale także dla późniejszych, w tym współczesnych, zwolenników politycznego liberalizmu. Koncepcja rozdziału Kościoła i państwa zakorzeniona była w idei wolności religijnej oraz tolerancji. Zgodnie z tą koncepcją państwo nie powinno ingerować w sprawy wiary, zaś przekonania i praktyki religijne powinny być regulowane przez jednostki i wspólnoty religijne, niezależne od nacisków władz państwowych. Kościół jest bowiem – argumentowano – dobrowolnym zgromadzeniem wiernych, nie zaś instytucją państwową. Rolą państwa jest natomiast zapewnienie pokoju i ładu społecznego, nie zaś propagowanie i obrona określonych wyznań religijnych. Państwo w szczególności nie może brać udziału w prześladowaniu inaczej myślących, innowierców.

Myśli te pojawiają się w twórczości głównych przedstawicieli oświecenia. Przykładowo John Locke, który znajdował się pod wpływem socynianizmu, argumentował, że należy odróżnić sferę cywilną od kościelnej. Rolą religii jest kult Boga i prowadzenie człowieka ku zbawieniu, natomiast w kompetencji państwa pozostaje świat dóbr doczesnych. Podobnie jak u socynian, w koncepcji Locke'a postulat rozdzielenia państwa od Kościołów związany jest z ideą tolerancji, wol-

²⁵ Z. Kuderowicz, *Polska filozofia pokoju. Historia idei pokoju w kulturze polskiej do 1939 roku*, Uniwersytet Warszawski. Filia w Białymstoku, Warszawa 1992, s. 37.

²⁶ J. Tazbir, *Państwo bez stosów...*, s. 195.

ności religijnej i pokojowego współistnienia. Tolerancja oraz rozdział Kościoła od państwa odgrywają też ważną rolę w pismach Woltera, który również znajdował się pod wpływem idei braci polskich z tego prostego powodu, że były one szeroko rozpowszechnione w kręgach intelektualnych francuskiego Oświecenia. Wolter zresztą otwarcie wyrażał aprobatę wobec socynianizmu²⁷.

Postulat rozdziału Kościoła od państwa należy do podstawowych postulatów nowoczesnego sekularyzmu. W działalności braci polskich postulat ten był stawiany znacznie wcześniej, zanim został on wprowadzony w życie w nowoczesnych państwach zachodnich. Należy w związku z tym podkreślić, że doniosłość dorobku braci polskich polega nie tylko na wypracowaniu koncepcji nowoczesnego sekularyzmu, ale także na tym, że dorobek ten stanowił filozoficzne uzasadnienie dla późniejszych działań legislacyjnych. Współcześnie wskazuje się na przykład na rolę braci polskich w kształtowaniu ram konstytucyjnych wielu nowoczesnych demokracji²⁸.

Podsumowanie

Działalność braci polskich znacznie wykraczała poza obszar Rzeczypospolitej. Po wygnaniu z Polski w 1658 roku kontynuowali oni działalność w różnych ośrodkach ówczesnej Europy, rozpowszechniając swoje koncepcje teologiczne, filozoficzne i społeczne. Wydawane przez nich dzieła były niezwykle wpływowe i oddziaływały na najważniejszych myślicieli Oświecenia, takich jak Locke, Pierre Bayle, Tindal, Toland czy Wolter. Kluczowe idee Oświecenia zostały opracowane pod wpływem myśli braci polskich. Tak było w przypadku idei tolerancji religijnej, oddzielenia Kościoła od państwa czy idei rozumu i jego roli w poznaniu świata. Wiele wskazuje na to, że idea religii racjonalnej mogła mieć pewien wpływ na rozwój różnych form oświeceniowego deizmu.

W wielu obszarach oddziaływanie myśli braci polskich wykracza poza Oświeceniem. Ich koncepcje, które miały wpływ na myśl oświeceniową, to zarazem te koncepcje, które stanowią żywe, bo mające praktyczne konsekwencje, dziedzictwo epoki Oświecenia. Idee takie jak tolerancja czy rozdział Kościoła i państwa należą do podstawowych zasad współczesnych demokracji liberalnych. Koncepcja nowoczesnego państwa świeckiego znajduje silne wsparcie w myśli społecznej braci polskich. Początkowo uznawane za przejaw radykalizmu, idee te w Oświeceniu stały się częścią kulturowego głównego nurtu, a następnie znalazły odzwierciedlenie w instytucjach nowoczesnego państwa. Jedynie idea radykalnego pacyfizmu była niemożliwa do zrealizowania w XVII wieku i nie zmieniło się to na początku XXI wieku.

²⁷ R.E. Florida, *Voltaire and Socinianism*, Voltaire Foundation, Banbury 1974.

²⁸ M. Hillar, *From the Polish Socinians...*

Literatura

- Biagioni M., *Radical Reformation and the Making of Modern Europe: A Lasting Heritage*, Brill, Leiden 2017.
- Florida R.E., *Voltaire and Socinianism*, Voltaire Foundation, Banbury 1974.
- Hillar M., *From the Polish Socinians to the American Constitution*, „Journal from the Radical Reformation” 1994, no. 3(2).
- Israel J.I., *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670–1752*, Oxford University Press, Oxford 2006.
- Kot S., *Ideologia polityczna i społeczna braci polskich zwanych arianami*, Wydawnictwo Kasy im. Manowskiego Instytutu Popierania Nauki, Warszawa 1932.
- Kuderowicz Z., *Polska filozofia pokoju. Historia idei pokoju w kulturze polskiej do 1939 roku*, Uniwersytet Warszawski. Filia w Białymstoku, Warszawa 1992.
- Łempicki Z., *Renesans, Oświecenie, Romantyzm*, Książnica Polska, Warszawa–Lwów 1923.
- Locke J., *List o tolerancji*, PWN, Warszawa 1963.
- Lucci D., *From Unitarianism to Deism: Matthew Tindal, John Toland, and the Trinitary Controversy*, „Études Épistémè” 2019, no. 35.
- Marshall J., *John Locke: Resistance, Religion, and Responsibility*, Cambridge University Press, Cambridge 1994.
- Marshall J., *Locke, Socinianism*, „Socinianism”, and Unitarianism, w: *English Philosophy in the Age of Locke*, ed. M.A. Stewart, Oxford University Press, Oxford 2000.
- Ogonowski Z., *Filozofia polityczna w Polsce XVII wieku i tradycje demokracji europejskiej*, PAN, Warszawa 1992.
- Ogonowski Z., *Socynianizm a Oświecenie. Studia nad myślą filozoficzno-religijną arian w Polsce w XVII wieku*, PWN, Warszawa 1966.
- Ogonowski Z., *Socynianizm. Dzieje, poglądy, oddziaływanie*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2015.
- Tazbir J., *Państwo bez stosów i inne szkice*, Universitas, Kraków 2000.
- Williams G.H., *The Radical Reformation*, Truman State University Press, Kirksville 1992.
- Wiszowaty A., *O religii zgodnej z rozumem czyli Traktaty o posługiwaniu się sądem rozumu także w sprawach teologicznych i religijnych*, PWN, Warszawa 1960.
- Yolton J., *John Locke and the Way of Ideas*, Clarendon Press, Oxford 1956.

